

УДК 398.3:257.2

Ткач Микола Михайлович
кандидат історичних наук,
Київський національний університет
культури і мистецтв,
Київ, Україна
micola_tcach@meta.ua

МОТИВИ УКРАЇНСЬКИХ НАРОДНИХ ЗВИЧАЇВ, ВІРУВАНЬ ТА ПОВІР'ІВ У ТВОРЧОСТІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Мета роботи. Дослідження пов'язане з питанням наявності народних звичаїв, вірувань та повір'їв у творчості Т. Г. Шевченка, що вказує на глибоке знання поетом народного світогляду та сутності окремих вірувань і повір'їв. Важливим є те, що для сьогоденного пересічного читача, а то й науковця-культуролога та літератора дуже часто ці мотиви в основі своїй є таємницею з кількома невідомими. Його основне спрямування – аналіз витоків народних вірувань у творчості українського поета. До аналізу залучені приклади з творчості Т. Шевченка, в яких використані мотиви народних звичаїв, вірувань та повір'їв. **Методологія** дослідження полягає в застосуванні історично-порівняльного, компаративного та логістичного методів. Їх застосування сприяє діахронно аналізувати явища традиційної культури, зокрема, народних звичаїв, вірувань і повір'їв та їх використання в творчості українського поета. В окремих випадках застосовуються елементи структурного аналізу для виявлення сутності матеріалу, що досліджується. **Наукова новизна** роботи полягає в тому, що в даному дослідженні вперше розкривається творчість Т. Г. Шевченка з позицій не просто формального зв'язку з українською традиційною культурою, а як жанровий принцип. Цей принцип ґрунтується на давньому світогляді народу, його звичаях, віруваннях та повір'ях, які насичують всю поетичну творчість поета. **Висновки** полягають в тому, що розкриття загальної сутності окремих народних звичаїв, вірувань та повір'їв у творах Т. Шевченка, створює можливість дати наукову оцінку особливого значення традиційної народної культури в творчості поета.

Ключові слова: культура, народні звичаї, вірування, повір'я.

Ткач Николай Николаевич, кандидат исторических наук, Киевский национальный университет культуры и искусств, Киев, Украина

Мотивы украинских народных обычаев, верований и поверий в творчестве Тараса Шевченко

Цель работы. Исследование связано с вопросом наличия в особенных формах народных обычаев, верований и поверий в творчестве Т. Г. Шевченко, что свидетельствует о глубоком знании поэтом глубин народного мировоззрения и сущности отдельных верований и поверий. Важным является и то, что для сегодняшнего среднего читателя эти мотивы в основе своей являются тайной из несколькими неизвестными. Его основное направление –

анализ истоков народных верований в творчестве украинского поэта. **Методология** исследования состоит в использовании исторически-сравнительного, компаративного и логистического методов. Их применение содействует диахронически анализировать явления традиционной культуры, в частности, народных обычаев, верований и поверий и их использования в творчестве украинского поэта. В отдельных случаях употребляются элементы структурного анализа для выявления сущности исследованного материала. **Научная новизна** работы состоит в том, что в данном исследовании впервые раскрывается творчество Т. Г. Шевченко с позиций не просто формальной связи с украинской традиционной культурой, а как жанровый принцип. Этот принцип основывается на древнем мировоззрении народа, его обычаях, верованиях и поверьях, которые охватывают всецело поэтическое творчество поэта.

Ключевые слова: вера, культура, народные обычаи, верования, поверья.

Tkach Mykola, PhD in History, Professor, Kyiv National University of Culture and Arts, Kyiv, Ukraine

Motives of Ukrainian folk customs, beliefs and values in the works of Taras Shevchenko

The objective. The study is related to the issue of the presence in specific forms of folk customs, beliefs and values in the creative work of T. Shevchenko, which testifies to the deep knowledge of the depths of the people's world outlook and the essence of individual beliefs and viewpoints. However, it is important that for today's average reader these motives are basically a mystery from several unknowns. Its main direction is the analysis of the sources of folk beliefs in the works of the Ukrainian poet. To the analysis are attached with the creativity of T. Shevchenko, in which the motives of folk customs, beliefs and values were used. **The research methodology** consists in the use of historically-comparative, relative, and logistic methods. Their use contributes to diachronically analyze the phenomena of traditional culture, in particular, folk customs, beliefs and thinking and their use in the work of the Ukrainian poet. In some cases, elements of structural analysis are used to identify the essence of the material studied. **The scientific novelty** of the work is that in this study the creativity of T. Shevchenko is first revealed from the standpoint of not just a formal connection with Ukrainian traditional culture, but as a genre principle. This principle is based on the ancient worldview of the people, its customs, beliefs and viewpoints, which encompass the poet's poems entirely.

Key words: Faith, culture, folk customs, beliefs, values.

Вступ. Творчість Т. Г. Шевченка на сьогодні здавалось би вже є дослідженою глибоко і всебічно. Однак весь напрям досліджень спрямований переважно на виявлення художніх, історичних, філософських та біографічних особливостей творів поета. Значну увагу дослідники приділяють і близькому зв'язку творчості поета з українською народною поезією, зокрема, пісенною творчістю та фольклором.

Одним з перших творчість Т. Шевченка під кутом спорідненості з українським фольклором розглянув М. Сумцов. Його працям притаманна багатоплановість аспектів дослідження. Тут і етнографізм, і закоханість самого поета в народну пісню, і органічне злиття творчості поета з українською народною творчістю [6, с. 247]. Водночас П. Куліш вбачав у його творчості стилізацію під фольклор і заохочував поета до цього [5, с. 334–335]. Д. Ревуцький аналізував у своїх працях творчість поета на основі народної пісні. Зокрема, досліджував місце народної пісні в житті поета. Він також звернув увагу на фольклорні записи Шевченка і прокоментував їх [6, с. 160]. Про спорідненість творчості поета з фольклором наголошували О. Партицький та І. Франко [6, с. 85, 312]. Торкаються цієї проблематики в своїх працях також П. Волинський, М. Драгоманов, М. Костомаров [5, с. 134, 197, 321].

Мета роботи. Дослідження пов'язане з питанням наявності народних звичаїв, вірувань та повір'їв у творчості Т. Г. Шевченка, що вказує на глибоке знання поетом народного світогляду та сутності окремих вірувань і повір'їв. Важливим є й те, що для сьогоденного пересічного читача, а то й науковця-культуролога та літератора дуже часто ці мотиви в основі своїй є таємницею з кількома невідомими. Його основне спрямування – аналіз витоків народних вірувань у творчості українського поета. До аналізу залучені приклади з творчості Т. Шевченка, в яких використані мотиви народних звичаїв, вірувань та повір'їв.

Виклад основного матеріалу. Проте, з погляду принципів особливостей витоків творчості поета з глибин народного світогляду та його традиції, культурологічного, зокрема, сьогодні потрібні розлогі наукові дослідження. Адже, Тарас Шевченко не просто творив у жанрі народної традиції, що цілком і повністю спиралась на систему давніх вірувань, а й жив у час, коли давній український народний світогляд і народна традиція були ще основою буття народу. Коли ще простий селянин володів величезним надбанням пісень, казок, вірувань і повір'їв. І тому ті фольклорні мотиви та звичаєві правила, що зустрічаються в творах поета, були доступні й зрозумілі для будь-якого пересічного читача. Тоді як на сьогодні традиція поруйнована і фактично перебуває в стані ентропії. І значна частина звичаєвих норм, давніх вірувань та повір'їв, що зустрічаються в творчості Т. Шевченка, для переважної частини читачів є вже не до кінця зрозумілою – певною закритою зоною. І тому потребує додаткових коментарів. А для цього потрібні й додаткові наукові дослідження його творчості в царині народних звичаїв, вірувань та повір'їв. На цьому й ґрунтується актуальність даного дослідження.

Найчастіше у «Кобзарі» зустрічається мотив «третіх півнів». Вперше Шевченко використав його в поемі «Причинна». Зокрема, в її заспіві, який за своєю суттю став народним славнем в Україні.

Ще треті півні не співали,
Ніхто ніде не гомонів... [7, с. 11]

А ще двічі в тій частині поеми, де йдеться про забави русалок. Перший раз, коли вони звертаються до місяця:

Світи довше в чистім полі,
щоб нагулялись доволі.
Поки відьми не літають,
Поки **півні не співають**,
Посвіти нам... [7, с. 13]

А вдруге, коли вони залоскотали дівчину:
Кругом дуба русалоньки
мовчки дожидали:
Взяли її, сердешную,
Та й залоскотали.
Довго, довго дивовались
на її уроду...
Треті півні: кукуріку! –
Шелеснули в воду [7, с. 14].

У поемі «Гайдамаки» один із розділів має назву «Треті півні». Він же й закінчується згадкою про спів півня:

А тим часом із байраку
Півень – кукуріку!
«А Черкаси!.. Боже милий!
Не вкороти віку!» [7, с. 89]

У примітках до розділу сказано, що **спів півня** був сигналом для повстання під час Коліївщини. І більш нічого. Але ж ідеться не просто про спів півня, а саме **третіх півнів**.

У поезії «За байраком байрак», яка також стала народною піснею, після співу «третіх півнів», козак, що виходив з могили, провалюється назад в могилу.

З-за Дніпра із села
Руна гаєм гула,
Треті півні співали.
Провалився козак,
Стрепенувся байрак,
А могила застогнала [7, с. 307]

Мотив третіх півнів сягає глибокої давнини. Він присутній у багатьох українських народних казках, легендах, та переказах. І пов'язаний з давнім світоглядним уявленням про періоди перебігу активних і пасивних сил буття в добовому циклі природного докільля. У фольклорному й міфологічному окресленні ці періоди чергуються й постають то як періоди панування непрявлених (темних, потойбічних, замогильних, злих) сил, що постають в образах мерців, упирів, русалок, перелесників, літавиць, відьом, перевертнів тощо, то як періоди перемоги світлоносних сил буття природи. За існуючими народними повір'ями у час від 12-ї до третьої години ночі темні сили саме мають найбільший вплив. У цей період вони гуляють, бенкетують і чинять всілякі шкоди людям аж до спричинення смерті; мерці й упирі нібито виходять з могил, а перевертні й відьми перевтілюються й блукають світами. У міфології

й фольклорі півень символічно уособлює вогонь – світлоносну силу. Тому його крик (спів) миттєво позбавляє потуги всі темні сили. І вони миттєво щезають. Після цього настає сприятливий час для активних добродійних сил. Саме тому і сигналом для свого повстання гайдамаки обрали третій спів півня.

Мотив «**третіх півнів**» використовує і автор славетної пам'ятки «Слово о полку Ігоревім». Згадуючи князя Всеслава, він говорить що той вночі перекидався вовком і **до крику півнів** досягав Тмутаракані, перетинаючи дорогу Великому богу Хорсу: «Із Києва дориск[ув]а[в][я]ша **до кур** Тмутараканя» [3, с. 7]. Хорс у наших предків-язичників уособлював нічне сонце. Нічне сонце, як відомо, рухається із заходу на схід. А тому, коли Всеслав біг із Києва до Тмутаракані він і перетинав Хорсові дорогу.

Мотив третіх півнів присутній і в Євангелії, де йдеться про випробування апостола Петра, який після взяття Ісуса на муки, сидячи біля вогню не помітив, як тричі зрікся Учителя свого. «І згадав Петро слово Господнє, яке було сказане йому: “А ще перше навіть **не закричить півень**, ти три рази зречешся Мене”» [1, с. 1227]. Імовірно, що цей мотив є індоєвропейським. А можливо занесений нашими предками до інших народів.

Мабуть, не кожний сьогодні зможе пояснити й що то за істоти «**нехрещені діти**». У «Кобзарі» про них згадується також. Зокрема, в поемі «Причинна» вони ведуть свій ритуальний танок, приспівуючи:

Мене мати породила,
Нехрещену положила [7, с. 13].

А в поемі «Княжна» вони гойдаються над водою на вербових вітах:

А над самою водою
Верба похилилась;
Аж по воді розіслала
Зелені віти,
А на вітах гойдаються
нехрещені діти [7, с. 318].

Нехрещені діти – це діти, що померли невзадовзі після народження. І їх не встигли батьки охрестити та надати ім'я. Якщо дитина помирала відразу після народження, її за давнім звичаєм ховали під порогом хати. Якщо трохи пізніше – клали біля могили когось із покійних родичів – дідуся, бабусі, сестрички, брата. За народним повір'ям, такі діти стають потерчатами – одним із різновидів русалок. Є ще русалки-семилітки. Ними стають діти, що вже були похрещені, але не дожили до семи років. В українській народній традиції поминають таких дітей у суботу напередодні свята Зеленої неділі (Трійці). Ця субота в народі має назву Клечальна. Також, за народним повір'ям, у дні Зелених свят потерчата голосом птаха просять імені для себе, а семилітки – сорочку.

З народними віруваннями пов'язане і знакове число 300 та вираз «і земля не приймає». Т. Шевченко використовує їх у поезії «За байраком байрак». Згідно народних переказів, за давнини на знак виконання якоїсь обіцянки люди приносили клятви. Клятви, зазвичай, освячувались головними стихіями:

землею, водою, вогнем. Тобто, люди клялися чи присягали цими стихіями. І у випадку зради, ці стихії, за повір'ями, не приймали зрадників до свого лона по смерті. Так, в одній з легенд, записаних відомим етнографом Василем Кравченком в селі Слободище на Житомирщині, йдеться про парубка, який, від'їжджаючи з паном, поклявся дівчині землею, водою й вогнем, що не зрадить її. Але клятви не дотримав. І коли він помер, жодна із стихій його не прийняла. Так він і лежав на цвинтарі не похований, аж доки один з парубків, під час випробування цим мерцем на страх, погодився публічно стати йому за боярина. І після того мерця поховали [2, с. 37– 8]. Тут варто нагадати, що смерть вважається бранкою. А в поезії Шевченка якраз і йдеться про зраду:

...Як запродав гетьман
У ярмо християн,
Нас послав поганяти.
По своїй по землі
Свою кров пролили
І зарізали брата.
Крові брата впились
І отут полягли
У могилі заклятій [7, с. 306].

Навряд чи кожен читач сьогодні пояснить і вирази з «Гайдамак»: «Кухоль ходить, переходить, так і висихає», «Ревуть ляхи, а поставець по столу гуляє», «І поставець одним духом Залізняк черкає» [7, с. 62, 69, 97]. У перших двох випадках ідеться про звичайне бенкетування козацького та польського товариства. У третьому ж – ідеться про кровопролиття, різню. І тому «Залізняк черкає». Він не просто випиває одним махом, а ще й торкається поставцем іншого поставця чи якоїсь посудини – чаркується, що символізує криваву січу, різню.

За давнім звичаєм у родині, братньому товаристві (військовій дружині) пили з однієї чари на знак поріднення. Так, у київських дружинників для цього була священна «братина», в балтійських слов'ян – священна «кутна чара» (очевидно, звідси в росіян вираз «кутіль»), у запорізьких козаків – священна чара «кумпанія». Вона ходила по колу, переходячи з рук в руки – кружляла. Особливо під час ритуального пиття. Згадаймо «Енеїду» І. Котляревського: «Зевес тоді кружляв сивуху». Саме «кружляв» у товаристві богів. А чаркувалися лише при зустрічах, на весіллях на ознаку символічної січі двох родів. Чаркувалися й на кривавих бенкетах, як це бачимо у «Гайдамаках». Зрештою, і сьогодні в окремих селах (переважно карпатських) зберігається звичай, коли в родинному колі ходить по колу лише одна чара. Та й на поминках по всій Україні, коли, за віруванням, збирається до купи вся священна родина живих і мертвих родичів, п'ють завжди не чаркуючись.

Одним з найвиразніших творів Тараса Шевченка, що написаний у жанрі міфопоетичної традиції українців, є поема «Чернець». У ній автор повністю відтворює традиційний звичаєвий принцип відходу січового козака з товариства. Цей звичаєвий принцип передбачав два способи відходу січовика.

За першим – козак, що відвоювався і що вже не чує в собі потужних сил для нових походів, просився в останній похід і там, увірвавшись в гущу супротивників, рубав на капусту ворогів аж доки сам не падав посічений у бою. За другим – він мав прийняти чернецтво і ритуально відійти у монастир. Повертатися до світського життя за давнини він взагалі не мав права. Щоправда, у пізніші часи козаки селилися осібно, утворюючи хутори.

Ритуальний відхід козака у монастир усвідомлювався як символічний перехід у потойбіччя, як смерть. І тому він супроводжувався всіма відповідними елементами з обов'язковим ритуальним таночком, що ми й бачимо в поемі Тараса Шевченка «Чернець».

Аж до Межигорського Спаса
Потанцював сивий.
А за ним і товариство
І весь святий Київ.
Дотанцював аж до брами,
Крикнув: „Пугу! Пугу!
Привітайте, святі ченці,
Товариша з Лугу!”
Свята брама одчинилась,
Козака впустили,
І знов брама зачинилась,
Навік зачинилась
Козакові [7, с. 339].

Як відомо, про що сказано і в примітках до поеми, козацький полковник Семен Палій, що про нього йдеться в поемі «Чернець», не відходив до Межигірського монастиря і не був його чернецем. Помер він у Фастові, але похований справді на території Межигірського монастиря. Шевченко ж у своїй поемі відтворив традиційну модель відходу – як би мало бути. Подібно ж у народній думі Маруся Богуславка визволяє козаків-невольників саме на Великдень – у знаковий час. Хоч насправді їх визволення Настею Лісовською (імовірний прообраз Марусі Богуславки) могло відбуватися в зовсім інший час. Але автор приводить свій текст до норм традиції і народних вірувань.

Ритуальний танок як обов'язковий елемент поховального обряду в українців зберігся донині. Здебільше він не усвідомлюється нинішнім поколінням і проходить у вигляді розтрушування дітьми лугових квітів і трав попереду похоронної процесії.

Мабуть не кожний читач сьогодні зможе пояснити і такі вирази у творах Тараса Шевченка як: «на всеїдній з Степаном побрались», «Хоч Петра діждати, хоч Зелених» (Сліпий) [7, с. 217]; «Та до вдовівни навпростець шелесть за рушниками» (Москалева криниця) [7, с. 483]; «Я в приданках була, впилася, і молода не придалася...» (Відьма) [7, с. 292].

Всеїдна – останній тиждень м'ясиць перед тижнем Масляної і далі Великого посту, коли ще можна одружуватись; Петро – свято Петра і Павла, що нині припадає на 12 липня, ним завершується літній піст Петрівка; Зелені –

свято Трійці (народна назва Зелені свята); у випадку вдалого сватання, молода перев'язує старостів рушниками, «шелесть за рушниками»; приданки – родичі молодої, що беруть участь у перевдяганні нареченої перед і після шлюбу молодих в обрядовому акті «комора». Якщо молода виявляла цноту і весілля було «червоним», то всі гуляли і впивалися до самого ранку, танцюючи із знаково закривавленою сорочкою по столах і по лавах, демонструючи її всім гостям. Але в Шевченка «впилася», хоч «молода не придалася», бо виявилась не цнотливою.

До вірша «У перетику ходила» у всіх виданнях «Кобзаря» подається примітка, в якій слово «перетик» трактується як «перетика» – перелісок, лісосмуга. А проте «перетик» – це різновид домотканого полотна, яке за технікою виготовлення перетикається кольоровими смужками. З перетику виготовляли настільники й рушники. Шили також сорочки на будень. Але для свят і недільних днів мала бути сорочка вишита й біленька [4, с. 363]. Про це, зокрема, йдеться і в Шевченковій поемі «Наймичка»:

І дід, і баба у неділю
На призьбі вдвох собі сиділи,
гарненько в **білих сорочках** [7, с. 251].

Той, хто не виконував звичаєвих правил підлягав громадському осуду. Отож і Шевченкова любодійниця, не маючи вдосталь вишитих сорочок (а їх дівчина до заміжжя мала приготувати близько 20), весь час ходила в сорочках із перетику. І це було свідченням її непристойної поведінки. Слово «перетика» не вкладається також в ритм вірша і це ще один доказ того, воно не може бути прийнятим.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що в даному дослідженні вперше розкривається творчість Т. Г. Шевченка з позицій не просто формального зв'язку з українською традиційною культурою, а як жанровий принцип. Цей принцип ґрунтується на давньому світогляді народу, його звичаях, віруваннях та повір'ях, які насичують всю поетичну творчість поета.

Висновок. Отже, наведені в статті приклади мотивів і виразів із Шевченкового «Кобзаря» вказують на потребу глибокого наукового аналізу творчості Т. Г. Шевченка під кутом культурологічних бачень та розкриття сутності світоглядних мотивів, звичаїв, вірувань та повір'їв. А наступні видання «Кобзаря», очевидно, конче потребують додаткових приміток.

Список використаних джерел

1. Біблія або книги святого письма старого і нового заповіту / [пер. І. Огієнка]. – Київ: ВБФ Східноєвроп. гуманітар. Місія, 2016. – 1039с.
2. Народні оповідання й казки (етнографічні матеріали). зібрані Василем Кравченком. – Житомир: «Робітник», – Т. 2. – 1927. – 312 с.
3. Ткач М. М. Слово о полку Ігоревім: графічна реконструкція, пер., словник-довідник. / – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2008. – 224 с.
4. Українське народознавство. Навч. посіб. / За ред. С. П. Павлюка, Г. Й. Горинь, Р. Ф. Кирчіва. – Львів: «Фенікс», 1994. – 608 с.

5. Шевченківський словник. У 2-х т. Т. I. / Ін-т. літ. ім. Т. Г. Шевченка, АН УРСР. Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії», – 1976. – 416 с.
6. Шевченківський словник. У 2-х т. Т. II. / Ін-т. літ. ім. Т. Г. Шевченка, АН УРСР. Голов. ред. Укр. Рад. Енциклопедії», – 1977. – 410 с.
7. Шевченко Т. Кобзар: зб. поет. творів / Т. Шевченко. – К.: «Держлітвидав», 1961. – 608 с.

References

1. *The Bible, or the Book of Scripture of the Old and New Testament*
2. (2016), East European Humanitarian Mission, Kiey, p. 1039.
3. Kravchenko, V (1927), *Folk stories and fairy tales (ethnographic materials)*, *Robitnyk, Zhytomyr*, Vol. 2, 312 p.
4. Tkach, M. M. (2008), *The word about Igor's regiment: graphic reconstruction*, Perun, Kiey, 224 p.
5. Pavliuk, S.P. (ed.) (1994), *Ukrainian ethnography*, Feniks, Lviv, 608 p.
6. Kyryliuk Ye.P. (1976), *Shevchenko dictionary*, Vyshcha shkola, Kiey, Vol.1., 416 p.
7. Kyryliuk Ye.P. (1977), *Shevchenko dictionary*, Vyshcha shkola, Kiey, Vol. 1., 410 p.
8. Shevchenko, T.H. (ed.) (1961), *Kobzar*, Derzhlitvydav, Kiey, 626 p.